ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 106, Temmuz 2020, s. 432-456

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.43888>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
31.05.2020

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
29.07.2020

Fatih KAPLAN

Milli Eğitim Bakanlığı, Coğrafya Öğretmeni

fthkpln050@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2506-4153>

VİRANŞEHİR’İN (ŞANLIURFA) KURULUŞ VE GELİŞMESİNDE ETKİLİ OLAN COĞRAFI FAKTÖRLER

Öz

Viranşehir, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat Bölümü'nde yer almaktadır. Şehir, volkanik arazili, hafif dalgalı az eğimli bir plato üzerinde kurulmuştur. Yazları sıcak ve kurak iken kış sıcaklıkları sıfır santigrat derecenin altına pek inmez. Viranşehir, yerleşme tarihi bakımından Türkiye'nin en eski yerleşmelerinden biridir. Bu çalışmada, Viranşehir'in kuruluş yeri ve burayı insanların neden tercih ettiklerinin coğrafi nedenleri üzerinde durulmuştur. Arkeolojik araştırmalar sonucunda şehrin ilk kuruluş tarihinin Neolitik devire kadar uzandığı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle şehir yaklaşık 10.000 yıllık bir tarihe sahiptir. Yapılan çalışmalar, Viranşehir'in ilk kuruluş yerinin, Akkese (Hanefiş) Mahallesi'nin güneyinde Sesik mevsimlik akarsu vadisini içine alan Sefertepe Neolitik yerleşme alanı olduğunu göstermiştir. Şehrin kuruluş ve gelişmesinde fiziki coğrafya faktörlerinin büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Bu faktörler hidrografik etkiler, iklim, toprak, hammadde ve flora fauna özellikleridir. Beşerî coğrafya faktörleri arasında ise ulaşım, tarım, güvenlik ve Neolitik kültürlerin varlığı yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Viranşehir, Kuruluş Yeri, Şehir Coğrafyası, Yerleşme

GEOGRAPHICAL FACTORS AFFECTING THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF VIRANŞEHİR (SANLIURFA)

Abstract

Viranşehir is located in the Middle Fırat Section of the Southeastern Anatolia Region. The city is founded on a low sloping plateau with volcanic terrain, slightly undulating. While summers are hot and dry, winter temperatures do not fall below zero degrees centigrade. Viranşehir is one of the oldest settlements in Turkey in terms of settlement date. In this study, the place of establishment of Viranşehir and the geographical reasons why people prefer this place were emphasized. As a result of archaeological research, it has been revealed that the first foundation date of the city dates back to the Neolithic period. For this reason, the city has a history of approximately 10.000 years. Studies have shown that the first establishment location of Viranşehir is Sefertepe Neolithic Settlement area, which covers the Sesik seasonal river valley south of Akkese (Hanefis) Neighborhood. It is seen that physical geography factors play a big role in the establishment and development of the city. These factors are hydrographic effects, climate, soil, raw material and flora fauna characteristics. Human geography factors include transportation, agriculture, security and the presence of Neolithic cultures.

Keywords: Viranşehir, Location of Establishment, City Geography, Settlement

1. GİRİŞ

Viranşehir, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat Bölümü'nde Şanlıurfa iline bağlı bir ilçe konumundadır (Şekil 1). İlçe merkezi jeomorfolojik olarak, Karacadağ'ın güneyinde yer alan bazaltik yapıları arazi üzerinde, doğudan Şahvelet suyu, batıdan ise Curcup (Circıp/Duali) mevsimlik akarsuları ile yarılmış hafif dalgalı düzlüklü plato alanı üzerinde kurulmuş bir yerleşmedir. Güneye doğru devam eden sahada Viranşehir-Ceylanpınar ovası yer alır. Araştırma alanının kuzeyinde yüzeyi volkanik, parçalı taşlarla kaplı organik madde ve fosfor oranı düşük, kil oranı yüksek kırmızımsı kahverengi topraklar, hâkim toprak varlığını oluşturmaktadır. Güneye doğru kumlu topraklar ile Curcup (Circıp/Duali) ve Şahvelet mevsimlik akarsuları ve buna bağlanan kollar üzerinde, vadi ve taşkın yatakları boyunca yükseltinin ve eğimin azalması akarsuların taşıma gücünün düştüğü alanlarda verimli alüvyal topraklar yer alır. İklimi, Akdeniz ikliminden karasal iklime geçiş özelliği taşımaktadır. Doğal bitki örtüsünü, ilkbahar yağışları ile yeşeren yaz sıcaklıklarıyla sararıp kuruyan bozkır formasyonları oluşturur (Foto 1b). Şehir, Mardin ile Şanlıurfa'yı birbirine bağlayan E-90 (D-400) karayolu üzerinde yer almaktadır. Doğudan Mardin'e, kuzeyden Demirci Mahallesi üzerinden de Demirci yolu ile Diyarbakır'a bağlanmaktadır.

Şekil 1: Viranşehir Lokasyon Haritası

Viranşehir'in kuzeyinde Demirci Mahallesi yönünde Karacadağ'a doğru artan bir yükselti özelliği görülmektedir (Foto 1a). Volkanik ve parçalı özellikte bazalt taşlardan oluşan sahanın güneyine doğru gidildikçe azalan yükseltide ve hafif dalgalı düzlüklerden oluşan plato niteliği taşıyan saha yer almaktadır (Şekil 2). Günümüzde şehir bu alanda varlığını sürdürmektedir. Daha güneyde Viranşehir-Ceylanpınar ovasına doğru verimli ve tarım faaliyetlerinin yoğunlukta olduğu saha dikkat çekmektedir (Kaplan, 2017: 9) (Foto 1b). Şehrin ilk gelişim yönünün ve eski mahallelerin karayolunun kuzeyinde olmasında, tarım arazilerinin yerleşmeler tarafından işgal edilmesi kaygısı ile su temini kolaylığı olduğu görülmektedir. Ancak zamanla yerleşmelerin karayolunun güneyine doğru ilerlediği, tarım alanlarının yerleşmelerin işgaline maruz kaldığı ve yeni mahallelerin bu yönde inşa edildiği dikkat çekmektedir.

Foto 1: a) Karacadağ Güneyi Parçalı Taşlı Toprak Görünümü, **b)** Yenişehir Mahallesi Güneyi Bozkırların Görünümü

Şekil 2: Viranşehir ve Yakın Çevresi Fiziki Haritası

Volkanik faaliyetlerin meydana gelme şekline bağlı olarak yeryüzünde birbirinden farklı volkanik şekiller ortaya çıkmıştır. Araştırma alanını içerisinde bulunduran Viranşehir ilçesinin büyük bir kısmını oluşturan Karacadağ volkan konisi püskürmeleri, jeolojik devir olarak Tersiyer sonu ve Kuaterner başında vukû bulmuş Hawai Tipi bir volkan faaliyeti sonucunda oluşmuştur. Meydana gelişi şeklinden dolayı genişliği 80 km ve uzunluğu da 120-130 km olan bu volkan kütlesi lavları Diyarbakır, Viranşehir-Derik ve Hilvan olmak üzere üç ayrı bölgeye akmış ve işgal ettiği alan yaklaşık 7200 km²'lik bir alanı bulmuştur. Adeta dairesel bir yapıyı andıran, zirveden çevresel kısımlara doğru eğimi ortalama 2° kadar olan Karacadağ volkanik kütlesi, tarih boyunca Diyarbakır, Siverek ve Viranşehir'e hayat vermiştir (Benek, 2008: 49-50;

Aytaç vd, 2014: 298-299). Karacadağ volkan konisinin en yüksek noktasını 1957 metre rakımlı Kollubaba Tepesi olarak adlandırılan basık görünümlü bir tepenin oluşturması, aslında bu yerin bazaltik lav platosu üzerinde yükselen basık şekilli bir volkan konisi olduğunu kanıtlar niteliktedir (Aytaç vd, 2014: 297).

Viranşehir, batıdan Curcup (Cırcıp/Dualı), doğudan Şahvelet mevsimlik akarsuları ile çevrelenmiştir. Bu mevsimlik akarsular, şehrin kurulduğu araziye akışa geçtiği günden günümüze kadar aşındırıp parçalamış ve buraya plato özelliği kazandırmıştır. Bu sular kol akarsuları ile birlikte mevsimlik olarak akışlarını sürdürmektedirler. Şehrin kurulduğu yerin hafifçe parçalanmış ve dalgalı düzlüklü arazi yapısı, günümüze kadar bu mevsimlik akarsuların etkisi ile meydana gelmiştir. Bu hafif dalgalı düzlüklü plato alanı, güneye doğru Ceylanpınar ovası istikametinde uzanarak burada ovayla birleşir (Şekil 2).

Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü'nün (M.T.A) 2002 yılı verilerine göre Viranşehir jeolojisinin, üçüncü zaman sonu dördüncü zaman başı katmanlarından oluştuğu görülmektedir. Bu yapı içerisinde kireçtaşı tabakaları önemlidir. Şehrin genelinde Eosen-Oligosen yaşlı killi kireçtaşı kayalar geniş yer kaplar. Güney güneybatı yönünde kireçtaşı çökelleri görülmektedir. Araştırma alanının tamamına yakın kesiminde hafif dalgalı düzlüklerin altında Eosen-Oligosen yaşlı killi kireçtaşı çökelleri hâkimdir (Gürel vd, 2000; Devlet Su İşleri, 2002: 18-22). Kireçtaşı tabakalarından sonra en önemli bölümü, şehrin kuzey kuzeydoğusundaki kesimlerde, Alt Pliyosen yaşlı volkanik karasal bazalt katmanlar oluşturur (Şekil 3). Kuzey-kuzeydoğu yönünde yer alan volkanik bazalt katmanlar, bulunduğu yerde toprak erozyonu nedeniyle yüzeye ulaşmış ve parçalı taşlı toprak görüntüsü ile dikkat çeker (Foto 1a).

Şekil 3: Viranşehir ve Yakın Çevresi Jeoloji Haritası

2. VİRANŞEHİR'İN KURULUŞ VE GELİŞMESİ

Viranşehir, Mezopotamya Havzası içerisinde, Karacadağ'ın güneyinde yer alan hafif dalgalı düzlüklü bazaltik aşınım plato alanı üzerinde kurulmuştur. İlk kültür devrelerini içine alan birinci aşamada avcı/toplayıcı/göçebe kültür etkisinde kalmış, ikinci aşamada göçebe hayvancılık, üçüncü aşamada ise geniş anlamıyla kuru tarım faaliyetlerinin etkin olmaya başladığı kadim bir yerleşmedir. İpek yolu bağlantı güzergâhı yakınında olması da şehrin gelişimini olumlu etkilemiş, ticaretin devamlılığı ölçüsünde şehrin gelişimindeki artış tarih boyunca devam etmiştir. Zaman zaman istila ve savaşlarla tarihsel süreçte tahribata uğramış olsa da bu durum şehrin kurulup gelişmesinde geciktirici bir etki yapmıştır (Güzel, 2005: 70-71). Toprakların verimliliği, iklimin uygunluğu, ticaret yolu bağlantı güzergâhlarına yakınlığı gibi cazibeler, insanların ısrarcı tutumuyla birleşmiş ve şehir kurularak, elverişli şartlarda zaman içerisinde gelişmiştir (Benek, 2008: 44; Güzel, 2009: 110-112).

2.1. Cumhuriyet Dönemi Öncesi (M.Ö.-1923)

Bir yerleşmenin tarih öncesi dönemlerde kuruluş yeri olasılıklarını incelerken yararlanılan en önemli veri kaynağının başında, yerleşme alanı içerisinde yer alan höyükler ve ören yerleri (tarihi yerleşmeler) yer alır. Araştırma alanında da höyükler ve tarihi yerleşmelerin dağılışı eski çağlar ve insan gruplarının yaşadığı yerler hakkında bilgi vereceğinden bu kültür mirasının Viranşehir genelinde nerelerde olduğunu belirtmek önemlidir. Bu çerçevede yapılan birçok araştırma ve kazı sonucunda, Viranşehir sınırları içinde Neolitik, Kalkolitik, Bakır ve Tunç devirlerine ait pek çok yerleşim alanı, tarihi yerleşmeler ve höyükler olduğu tespit edilmiştir. Nitekim sahada yapılan araştırmada bu tarihi yerleşme ve höyüklerle sıkça rastlanılmıştır. Höyüklerin bulunduğu alanlar, bugün dahi tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu alanlardır. Çünkü buralar geniş ve verimli tarım alanlarından meydana gelmektedir. Tarihi çok eski olan çeşitli medeniyetlere beşiklik etmiş Viranşehir, çevresindeki tarihi yerleşmeler ve höyükler ile birlikte zengin bir kültür birikimini ifade etmektedir. Höyükler, günümüzde de ilçe tarımının yoğun olduğu alanlar olarak dağılışı sergilemekte, ören yerleri ise tarihi turistik mekânlar arasında yer almaktadır (Tablo 1; Şekil 4).

Tablo 1: Viranşehir'de Höyük ve Tarihi Yerleşmeler ile Devir/Alt Dönemleri

Sıra No	Höyük ve Tarihi Yerleşmeler	Devir/Alt Dönemleri
1	Sefertepe Neolitik Yerleşmesi Ören Yeri	Neolitik Devir, Erken Cilalı Taş Dönemi (M.Ö. 10.000-7000)
2	Kasr-Ül Benat (Kızlar Sarayı) Ören Yeri	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
3	Telgoran Ören Yeri	Neolitik Devir, Geç Cilalı Taş Dönemi (M.Ö. 7000-6000)
4	Eyüp Nebi Ören Yeri	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
5	Balıca Höyüğü	Bizans Devri, Bizans İmparatorluğu Dönemi (M.S. 395-1204)
6	Büyük Görümlü Höyüğü	Tunç Devri, Erken Tunç Dönemi (M.Ö. 3200-2000)
7	Kargalı Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Uruk Dönemi (M.Ö. 4000-3000)
8	Konakyeri Höyüğü	Tunç Devri, Erken Tunç Dönemi (M.Ö. 3200-2000)
9	Telgoran Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi

		(M.Ö. 5700-5000)
10	Sulutepe Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Obeyd Dönemi (M.Ö. 5000-4000)
11	Tılcahfer Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
12	Altınbaşak Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
13	Oğlakçı Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
14	Karakuzu Höyüğü	Tunç Devri, Erken Tunç Dönemi (M.Ö. 3200-2000)
15	Elbeğendi Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
16	Şahin Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
17	Kırlık (Gavurhori) Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Obeyd Dönemi (M.Ö. 5000-4000)
18	Bekruk Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
19	Yaban Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
20	Zümrüt Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
21	Satılmış Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
22	Elgün Höyüğü	Tunç Devri, Erken Tunç Dönemi (M.Ö. 3200-2000)
23	Kartal Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Halaf Dönemi (M.Ö. 5700-5000)
24	Kavurga (Gre Sirt) Höyüğü	Demir Devri, Erken Demir Dönemi (M.Ö. 1100-900)
25	Karatepe Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Uruk Dönemi (M.Ö. 4000-3000)
26	Büyük Bardakçı Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Obeyd Dönemi (M.Ö. 5000-4000)
27	Gürpınar Höyüğü	Bakır Devri (Kalkolitik), Uruk Dönemi (M.Ö. 4000-3000)

Kaynak: Çelik, 2008: 146-150.

Viranşehir'in ilk kuruluş yeri ile ilgili kaynaklarda net bir ifadeye rastlanılmamıştır. Ancak şehrin ilk kuruluş yerini, Tablo 1'de görüldüğü üzere, çok eski tarihe sahip yerleşmeler içerisinde aramak gerekir. Bu bağlamda şehrin ilk kuruluş yerinin, günümüzdeki yerinden 20 km batıda, Akkese (Hanefiş) Mahallesi'ndeki Sefertepe Neolitik yerleşme alanında olma ihtimalinin diğer alternatiflere göre daha kuvvetle muhtemel olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, Eyüp Nebi ören yeri ile bu yerleşme yakınındaki Telgoran ören yeri ve şehrin güneybatısında yer alan Kasr-ül Benat (Kızlar Sarayı) harabelerinin bulunduğu alanların da eski yerleşme noktaları olabileceği ihtimal dâhilindedir (Kürkçüoğlu, 2002a: 38), (Tablo 1; Şekil 4). Ancak yapılan saha çalışmaları ve araştırmalar göstermiştir ki Akkese (Hanefiş) Mahallesi'ndeki Sefertepe Neolitik yerleşmesi, Viranşehir'in ilk kuruluş yeridir. Bu kanaatin oluşmasında, jeolojik etütlerle elde edilen Neolitik kültür kalıntılarına sahip bir mekân olması, M.Ö. 10.000-7000 yılları arasına ait izleri bünyesinde taşıması ile akış halindeki su kaynağı Sesik/Tırasik mevsimlik akarsuyu yakınında bulunması etkili olmuştur. Bununla birlikte

toprağın verimliliği, barınak yapımı kolaylığı, araç-gereç yapımı için elverişli hammaddenin varlığı ile çevresine göre korunaklı bir noktada bulunması, bitki ve hayvan varlığınca zengin olması gibi bir yerleşmenin kurulurken yer seçiminde etkili olan şartları bünyesinde taşıması da olumlu etki yapmıştır.

Şekil 4: Viranşehir İlçesi'nde Höyük ve Tarihi Yerleşmelerin (Ören Yeri) Dağılışı

Diğer taraftan Kasr-ül Benat Harabeleri ile Eyüp Nebi Mahallesi yanındaki Telgoran tarihi yerleşme alanlarındaki kazı çalışmaları ve araştırmaların gelecekte artması ölçüsünde kuruluş yeri ile ilgili yeni görüşler gelişebilir ve gelecekte bu çalışmalara bağlı yeni bulgular ortaya konabilir. Ancak bu çalışmanın yapıldığı zamanda, kuruluş yeri ile ilgili günümüz veri kaynakları ve saha çalışmasında elde edilen bilgiler itibariyle Sefertepe Neolitik yerleşmesi, Viranşehir'in ilk kuruluş yeri olma özelliğini taşımaktadır.

Nitekim yer şekillerinin elverişliliği, iklimin uygunluğu, verimli tarım topraklarının varlığı, araç-gereç yapımında kullanılacak litolojik malzeme yeterliliği gibi fiziki özellikler ilk insanların Akkese (Hanefiş) Mahallesi yakınlarındaki Sefertepe Neolitik kültür sahasına yerleşmelerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu alandaki Sesik/Tırasık suyu vadisi hem sunduğu olanaklar ile hem de hayati özelliğe sahip su teminini kolaylaştırması hususlarıyla insanları kendine çeken cazip bir mekân özelliği taşıdığı da anlaşılmaktadır (Şekil 5). Diğer taraftan insanların vadi kenarında uygun yerlere açmış oldukları oyuk ve mağaralar, korunma/barınma gibi önemli bir ihtiyacın karşılanmasını ve gıda teminini kolaylaştırmış, ilk insanların yırtıcı canlılar ile çevreden gelebilecek diğer tehlikelerden korunmasını sağlamıştır. Ayrıca bu avantajlı koşulların yanında bitki ve hayvan çeşitliliğinin de bol olması, Neolitik devir insanının bu çevreyi seçmelerindeki diğer nedenleri oluşturmuştur.

Şekil 5: Sesik/Trasik Suyu Vadisi Boyunca Sıralanan Sefertepe Neolitik Yerleşmeleri

Çalışma alanı, ilk kuruluş yeri olan Sefertepe Neolitik yerleşme alanından ilerleyen zamanlarda ikinci kuruluş yeri olan günümüzdeki yerine taşınmıştır. Bu duruma, ilk kuruluş yerinin ilerleyen dönemlerde hayati önem taşıyan kervan yolları ve ana güzergâhlara uzak kalması neden olmuştur. Diğer ifadeyle ilk kuruluş yeri, yeni gelişen beşerî etkilerle eski cazibesini yitirmiştir. Bu sebeple şehir, Sefertepe Neolitik yerleşme alanından taşınarak kervan yolları bağlantı noktası üzerinde, benzer fiziki-beşerî özellikler taşıyan günümüzdeki yerinde kurulmuştur. Ayrıca bu yer değişikliğinde, kervan yolları etkisi ve ticaret kadar, insanların sosyal etkileşim ihtiyacı, komşu kültürlerle temas halinde olma isteği ve kalabalık insan gruplarının daha konforlu yaşayabilme arzusu da etkili olmuştur.

Viranşehir'in tarihsel gelişme süreci içerisinde isminde de değişimler görülmektedir. Şöyle ki Sümerler, Hititler ve Asurlular döneminde 'Tila, Tela, Tella, Tilli' isimleri kullanılmışken, Romalılar döneminde adı 'Antonionpolis' olarak geçmekte, Bizans döneminde isminden 'Constantia' olarak bahsedilmektedir. İslam uygarlıkları ile başlayan dönemlerde isimleri 'Tel-Mevzelaht, Tel-Mevzen, Tel-Muzin' diye geçmektedir. El Ruhalı (Urfalı) Mateos'un vakayinamesinde 'Tilmuz' olarak bahsedilmektedir (Mateos, 1962: 99). Son olarak Osmanlı dönemi kayıtlarında Viranşehir'in adının 'Maxi Milan Polis' olarak geçtiği görülmektedir (Diyarbakır Salnameleri, 1999: 205). Cumhuriyetin ilanından sonra, 1924 yılından itibaren ise şehrin adı 'Viranşehir' olarak kayıtlara alınmıştır. Bu ismin şehir, tarih boyunca bahsi geçen yıkım ve istilaları hatırd tutma maksadıyla verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Viranşehir adı, kökenine göre sınıflandırmayla değerlendirilecek olursa, beşerî ortam grubunda, siyasi/tarihi olaylara göre isimlendirme alt bölümü içerisinde yer aldığı görülür (Elmastaş vd, 2011; Günel vd, 2011: 501).

2.2. Cumhuriyet Dönemi (1923-2020)

Viranşehir, kurulduğu günden günümüze kadar fiziki ve beşerî coğrafya şartlarındaki değişime bağlı olarak farklı gelişme evreleri geçirmiştir. İlk kuruluş yeri Sefertepe Neolitik yerleşme alanında avcılık toplayıcılığın yanında ilkel tarım faaliyetleri yapılmıştır. Daha sonraki dönemlerde tarım faaliyetleri de gelişmiş ve suyun olduğu yerlerde sulu tarım, diğer yerlerde kuru tarım özellikleri ile kentsel gelişim sürmüştür. Cumhuriyetin ilanından önceki dönemler için Viranşehir'in şehrsel gelişmesi hakkında kayıtlar bulunmamaktadır. Ancak Cumhuriyetin ilanından sonra kayıtlar tutulmuş ve somut gelişmeler takip edilmeye başlanmıştır.

Şehrin gelişmesini gösteren en önemli kriterlerden biri nüfusun Cumhuriyet tarihi boyunca gelişimidir. Viranşehir'in şehir nüfusu ilk sayım dönemi 1927'de yer almıştır. Dönem nüfusunun 2.357'den 2019 yılına kadar 113.156'ya ulaşmış 92 yılda 48 kat artmış olması hızlı nüfus gelişimi gösterdiğinin işaretidir. Ayrıca ilçe nüfusunun 92 yılda 16 kat artış ile 200.267'ye ulaşması da bu duruma işaret etmektedir (Tablo 2). Söz konusu nüfusun hızlı gelişmesinde doğumlardaki yüksek oran ile birlikte idari taksimattaki değişimler (Günel vd, 2017: 102) ve bölge içindeki göç hareketliliğinin de önemli etkisi olmuştur (Günel 2012a: 254; Günel, 2012b: 110; Günel, 2018: 3). Öte yandan göç hareketlerinin yoğun olmasında diğer nedenler ile birlikte bölgede belli dönemlerde meydana gelen terör olayları ve buna bağlı oluşan göçler, özellikle şehir nüfusunun artmasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır (Şahinalp ve Günel, 2016: 34). Diğer taraftan nüfus diğer ekonomik ve sosyal göstergelerle birlikte artmıştır ki bu durum gelişimin Cumhuriyet dönemi başlarında yavaş, 1960'lardan sonra ise hızlanarak gerçekleştiğini gösterir.

Tablo 2: Viranşehir'de Cumhuriyet Dönemi Nüfus Gelişimi (1927-2019)

Dönemler	1927	1935	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2019
Şehir Nüfus Miktarı	2.357	2.809	3.600	7.026	17.850	40.820	57.461	121.382	90.784	113.156
İlçe Nüfus Miktarı	12.321	15.249	19.835	36.521	64.301	100.228	100.361	187.705	162.983	200.267

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2020.

Nitekim Cumhuriyet döneminin başlarında tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile şehrin gelişmesi yavaş da olsa devam etmiştir. Ancak özellikle tarımda makineleşme ve motorlu araçların yaygınlaşması ile şehrin gelişmesi hız kazanmıştır. 1960'tan sonra gelişme sadece tarım ve hayvancılığın etkisiyle değil aynı zamanda küçük sanayi işletmelerinin de öne çıkmasıyla oluştuğu dikkat çekmektedir. Daha sonra 2008 yılından itibaren Viranşehir-Şanlıurfa E-90 (D-400) karayolu kenarında şehrin 10 km batısında Organize Sanayi Bölgesi (OSB) kurulmuştur. Kuruluşundan itibaren kullanıma açılan parseller ve işletmeye başlayan tesislerle günümüzde çırçır, bulgur, tekstil, mısır kurutma ve silaj, çelik kapı imalat, düz boru üretim, karo imalat, mermer, un, turşu fabrikalarının faaliyette olması şehrin ekonomik gelişmede belirli ölçüde mesafe kat ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan ulaşımına bağlı ticaret ve şehir içi pazar alanlarının da yaygınlaşması, eğitim kurumlarının şehrin geneline dağılması, gelişmenin sosyo-ekonomik boyutuna ait diğer göstergeleridir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Şanlıurfa merkezli Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) yakın gelecekte Viranşehir'e kadar sulama kanallarıyla ulaşacak olması ile şehrin çehresinde başta tarım faaliyetleri olmak üzere tarıma dayalı sanayi ve buna bağlı diğer sektörlerde ciddi gelişmeler oluşturacaktır.

Cumhuriyet döneminde gelişmenin somut bir göstergesi de şehrin kurulduğu alan itibariyle yaşanan değişimlerdir. Viranşehir’de cumhuriyetin ilanından önce kurulmuş en eski merkez mahalleler Kale, Kışla, Tekke ve Gölbaşı mahalleleridir. Bu durum, günümüze ulaşan tarihi özellikteki eski su kuyusu deposu ve sur kalıntıları, İbrahim Paşa Konağı, belediye eski binası ve konuk evi, eski hapishane, Takdirler-Çetinler-Kalender evleri, cami ve imarethaneler ile Roma dönemi eseri olan sekizgen (Octagonal) yapılı tarihi kilisenin (Martiryon) günümüze ulaşan sütun şekilli ayak kalıntısı ‘Dikmeler’den anlaşılmaktadır. 1940’lı yıllara kadar da şehrin çekirdek kısmını bu mahalleler ve yakın çevresi oluşturmuştur. 1940 ile 1985 arası dönemde Azadi, Atatürk, Şarkpınar ve Yeni mahalleler kurularak şehrin büyüüp gelişmesi devam etmiştir. 1985 ile 2000 yılları arasında Hürriyet, Cumhuriyet, Selahattin Eyyubi ve Bahçelievler mahalleleri gelişerek kurulmuştur. En son 2000 yılından sonra siyasi gelişmelerin bölgesel etkisi, terör olayları ve sosyal gerekçeler ile oluşan göçler sonucu Özal, Emiroğlu, Yenişehir ve Şırnak mahalleleri gelişerek kurulmuş ve alansal dağılışı günümüzdeki görünümünü almıştır (Şekil 6). Bu gelişmeler de göstermektedir ki bundan sonra da şehrin büyümesi sosyal, siyasal ve ekonomik süreçlerdeki gelişmeler ölçüsünde devam edecektir.

Şekil 6: Viranşehir’de Cumhuriyet Dönemi Gelişiminin Alansal Dağılışı

3. VİRANŞEHİR’İN KURULUŞ VE GELİŞMESİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER

3.1. Fiziki Coğrafya Faktörleri

İnsanların bir mekânı tercih edip orada yaşamlarını sürdürmek istemelerinde, tarihin en eski zamanlarından beri bir takım doğal şartların varlığı ve uygunluğu etkili olmuştur. Öyle ki Paleolitik çağda insanların avcı/toplayıcı/göçebe kültür etkisiyle tamamen doğal şartlarla iç içe yaşaması, yerleşmelerin kurulmasında fiziki ortam özelliklerinin çok önemli olduğunu gösterir. Köklü geçmişe sahip şehirlerin kuruluşunda etkili olan fiziki coğrafya faktörleri benzerdir. Bu faktörler içerisinde insanların temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek doğal özelliklere sahip olması,

o mekânın seçilmesindeki önemli hususlardan biridir. Araştırma alanı Viranşehir'in de kuruluş ve gelişmesinde fiziki coğrafya faktörleri öncelikli olmuştur. Bu faktörlerin başında hidrografik etkiler, iklim, toprak, hammadde ile flora ve fauna özellikleri gelir.

3.1.1. Hidrografik Etkiler

İnsanların tarih boyunca kurduğu yerleşme alanlarının çoğunda olduğu gibi Viranşehir'in kuruluş yerinin seçiminde de hidrografik özelliklerin varlığı ve bu suların insanların kullanımına elverişli olması başta gelmektedir. Doğal olarak yörede Neolitik devir su kaynakları ve akarsuları ile ilgili jeolojik jeomorfolojik etütlerin yetersiz olması nedeniyle bazı konuların belirtilebilmesi mümkün olmamıştır. Ancak günümüze ulaşan belirgin morfolojik izler, süreç ile ilgili değerlendirme yapılmasını mümkün kılmaktadır.

Nitekim araştırma sahasında da su deyince akla ilk gelen, akarsu ve mevsimlik akan sulardır. Viranşehir ve çevresinde günümüzde sürekli akan bir akarsu olmamakla birlikte Kuaterner ortalarından itibaren akışa başlamış, ciddi akışı olan kaynaklar olduğu bilinmektedir (Ardel, 1961: 143-144). Nispeten ılıman iklim etkisi ile bu suların, akarsu şeklinde sürekli su akıtan kaynaklar olduğu, günümüz mevsimlik akarsu/dere yataklarında yapılan saha araştırmalarından anlaşılmaktadır. Neolitik dönemde var olup da günümüzde de akış halindeki bu suların bir kısmı kurumuş ve günümüze ulaşamamıştır. Araştırma sahası günümüz hidrografik özelliklerinin ana hatları şu şekildedir (Şekil 7).

Şekil 7: Viranşehir ve Yakın Çevresi Hidrografya Haritası

Curcıp (Circıp/Duali) Suyu

Şehrin batısından geçen, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda akış halinde olan Curcıp (Circıp/Duali) mevsimlik akarsuyu, kaynağını Karacadağ'daki yağmur suları ve kar erimelerinden alır (Şekil 7). Buradaki su akışı, yağmur sularına bağlı olarak mevsimlere göre farklılaşmakta olup yatak genişliği 30 ile 50 metre, yatak derinliği 10 ile 15 metreler arasında

değişmektedir. Yatak genişliği ve derinliğine göre tarih öncesinde günümüzdekinden daha fazla akışa sahip bir su kaynağı olduğu tahmin edilmektedir. Tarih öncesi dönem kültürleri ile ilgili çalışmaların araştırma sahası ve çevresinde az olması kesin bilgi elde edilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak dönem insanların bu su kaynağı çevresinde, şehrin güneybatısında yer alan Yolbilen (Hüfdemal) oyuk/mağaralarında bir süre yaşadığı anlaşılmaktadır.

Sesik (Sesiğ/Tirasik) Suyu

Viranşehir'in batısından geçmekte olan bu mevsimlik akarsuyun akışı, Karacadağ'daki yağmur suları ve kar erimelerine bağlı olarak meydana gelmektedir. Yatak genişliği 40 ile 50 metre, derinliği ise yer yer farklı olmakla birlikte ortalama 10 ile 20 metre arasında değişmektedir. Neolitik dönem insanı için önemli su kaynaklarından birini oluşturmuş olan Sesik (Tirasik) mevsimlik akarsuyunun yaşam için önemli bir kaynak olduğu görülmektedir. M.Ö. 10.000-7000 yıllarına ait bulguları içeren Sefertepe Neolitik yerleşmesinin bu su yatağının yamacında olması tesadüf değildir. Dönem insanının temel ihtiyaçlarını karşılamada avantajlı konumda olması, ilk yerleşmelerin Sesik/Tirasik mevsimlik akarsuyu çevresinde, günümüzdeki Akkese (Hanefiş) Mahallesi yakınlarında kurulmasını sağlamıştır.

Anıt Suyu

Viranşehir'in kuzeydoğusunda Altınbaşak (İşgan) köyünden geçen bu derenin akışı, Karacadağ eteklerindeki yağmur sularına bağlı olarak mevsimlere göre değişmekte olup, yatak genişliği 25 ile 30 metre, yatak derinliği 5 ile 10 metre arasındadır. Yazın kurak dönemde kuruyan, kış ve bahar aylarındaki yağmurlarla akışa geçen su kaynağıdır. İnsanlar akış halinde olduğu dönemlerde sularından tarım ve hayvancılıkta faydalanmışlardır. Tarihi devirlerde mevsimlik akış halindeki suların vadisi boyunca gür bitki örtülerinin olması hayati önem taşımaya neden olmuştur. Günümüzde kuraklığın artmasıyla Anıt Suyu yılın önemli bir bölümünde kurumaya başlamıştır. Bu akarsu aşağı kesimlerinde ise Şahvelet Suyu ile birleşir.

Şahvelet Suyu

Viranşehir'in doğusunda yer alan mevsimlik bir akarsudur. Yatak genişliği 60 ile 70 metre, derinliği ise 20 ile 30 metre arasında değişmektedir. Viranşehir'in doğudaki doğal sınırını oluşturmaktadır. Bu mevsimlik akarsuyun akışı da diğerleri gibi yağın yağmur ve kar erimelerine bağlıdır. Ancak eski devirlerde günümüzde bile hâlâ var olan ve bazı bölümlerinden çıkan yeraltı suyu ve kaynaklar etkisiyle yıl boyu bol su akıtmıştır (Kürkçüoğlu, 2002b: 67). Bu durum dönem insanların ihtiyaçlarını karşılaması adına önemli bir özelliktir. Vadisi çevresindeki flora ve fauna çeşitliliği de canlı yaşamı için uygun bir ortam meydana getirmiştir. Viranşehir arazisi batısında Curcup (Cırcıp/Dualı) doğusunda Şahvelet mevsimlik akarsuları kollarıyla birlikte aşındırarak bu yerin hafif dalgalı düzlüklü bir aşınım platosu olarak oluşmasında katkısı olmuştur.

Eyüpnebi Suyu

Viranşehir'in yaklaşık 20 km kuzeybatısında yer alır. Eyüpnebi Beldesi'nin temel su kaynağını oluşturur. Kar erimleri ve yağmur suları ile beslenen akarsu, sularını Karacadağ'ın güney eteklerinden alır. Yaklaşık yatak genişliği 40 ile 50 metre, derinliği ise 10 ile 20 metre arasında değişmektedir. Yazları kuruyan ve yağışlı dönemlerde akan bu su kaynağı, çevresindeki canlılar için önemli bir yere sahiptir.

Dördüncü zaman ortalarından beri akan bu mevsimlik suyun çevresinde yaşayan insanlar için önemli bir yeri olmuştur. Hz. Eyyup, zevceleri Rahime Hatun ile Hz. Elyesa peygamberlerin ziyaret türbeleri bu mevsimlik su kenarında yer almaktadır. Buranın Sefertepe Neolitik yerleşmesi kadar uzun bir geçmişe sahip olabileceği düşünülse de bunu doğrulayacak yeterli veri yoktur.

Bahsi geçen bu akarsuların vadi yapısı ve su yatağı boyutları, beslenme havzasının oldukça geniş olduğunu ve yoğun yağışlı zamanlarda yüksek seyelan debisi oluşturduğunu göstermektedir. Curcup (Cırcıp/Duali), Sesik, Şahvelet, Anıt ve Eyyupnebi mevsimlik akarsuları şehrin kuş uçuşu 30 km kuzeyindeki Karacadağ eteklerinden kaynağını almaktadır. Bu nedenle akarsular o dönemlerde de daha çok mevsimlik yağışlarla ve ilkbaharda karların erimesiyle beslenmişlerdir. Dördüncü zaman ortalarında yağışın mevsimlere dağılışı miktarı günümüzden farklı olduğundan, bu suların Paleolitik ve Neolitik kültür devrelerinde sürekli akış halinde olduğunu göstermektedir (Ardel, 1961: 122; Benek, 2012: 203-204; Bulut, 2007: 114; Gürgen, 2002: 86). Ana su kaynağını yağışlar ve kar erimelerinin oluşturduğu bu akarsulara yatakları boyunca belirli alanlarda yer altı suları da eklenince, çevresindeki flora ve fauna çeşitliliği olumlu yönde etkilenmiştir. Tarih öncesi devir canlı gruplarının temel ihtiyacı olan su, bu akarsularda toplanmıştır. Bu nedenle buralarda canlı tür ve çeşitliliği artmış, bu genel durum Paleolitik avcı-toplayıcı-göçebe insanları ile sonrasında Neolitik devrede tarım yapmaya başlayan insan toplulukları üzerinde cazibe oluşturmuş, ilk yerleşim yeri seçimi ve yerleşik hayata geçişte önemli etki yapmıştır (İdikurt, 2003: 47).

Bütün bu yerüstü suları dışında, yeraltından suların doğal olarak çıktığı yerler var ki buralar da tarih boyunca Viranşehir'de insanların vazgeçemediği, sürekli faydalandığı kaynakları, diğer bir ifadeyle 'pınarları' oluşturmaktadır. Kaynak suları yani pınarlar Kuaterner dönemi sonlarında akışa geçmiştir. Paleolitik sonları Neolitik devri başlarından itibaren insanlar bu pınarlardan/kaynaklardan faydalanmıştır. Ayrıca, insanlar çevrede var olan flora ve faunanın bu sulara bağlı olarak gelişmesi sonucu yaşam alanı olarak elverişli ortamda daha yaşanabilir bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu pınarların önemli bir kısmının kaynaklandığı yerin diğer sularda olduğu gibi Karacadağ etekleri havza alanı olduğu dikkat çekmektedir. Şehrin günümüzde kurulduğu alana denk gelen kısmında da birkaç pınarın yer aldığı görülmektedir. Günümüzde olduğu gibi Neolitik devirlerde de bu su kaynakları insanların yaşamı, yerleşmesi ve hayat tarzı açısından önemli olmuştur. Viranşehir ve çevresindeki başlıca pınarlar şunlardır: Yıldırım (Kaniya Bruski) pınarı (şehirde), Antin pınarı (şehirde), Meryemçayır pınarı (Karacadağ güneyinde), Gökverim pınarı (Karacadağ güneyinde), Balluca pınarı (Karacadağ güneyinde), Fatım pınarı (Karacadağ güneyinde), Sütpar pınarı (Karacadağ güneyinde), Tennur pınarı (Karacadağ güneyinde), Pirsaat pınarı (Karacadağ güneyinde), Nacar pınarı (Karacadağ güneyinde), Beklik pınarı (Karacadağ güneyinde) (Şekil 7).

3.1.2. İklim

Viranşehir'in kurulduğu yerin, Kuaterner'in ikinci alt dönemi Holosen'den itibaren Paleolitik ve Neolitik devirlerde daha ılıman ve yağışlı bir iklime sahip olduğu, buna bağlı bitki örtüsü ve hayvan varlığının da oldukça gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır (Güzel, 2009: 124-125; İdikurt, 2003: 52; Sözer, 1984: 24-26; Şahinalp, 2006: 111). Viranşehir çevresindeki yerleşmelerde yapılan bir kısım araştırmalardan Viranşehir'in kuruluş yerinin çevresi ile birlikte Neolitik devirlerde iklim olarak bugünkünden daha yağışlı ve günümüzdeki Akdeniz ikliminin ılıman tipi olduğu kanaatini güçlendirmektedir (Ardel, 1961: 140).

Araştırma alanının uzun yıllar aylık sıcaklık ve yağış ortalamasına bakıldığında ikliminin Akdeniz ikliminden karasal iklime geçiş özelliği (step iklimi) taşıdığı anlaşılr. Nitekim yağışı en fazla kış aylarında ve genellikle yağmur şeklinde almakta iken yıllık ortalama sıcaklık 18.4°C'dir. Ortalama en fazla yağış 86,5 kg/m² ile ocak ayındadır. Ortalama en düşük sıcaklıklar 5,6°C ile ocak ayında görülmüş, ortalama en yüksek sıcaklıklar ise 31,9°C ile temmuz ayında yaşanmıştır (Tablo 3).

Tablo 3: Viranşehir'de Uzun Yıllar Aylık Sıcaklık ve Yağış Ortalaması (1960-2018)

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A
Ort. Sıcaklık (°C)	5.6	6.9	10.9	16.1	22.2	28.2	31.9	31.2	26.8	20.2	12.7	7.5
Ort. Yağış (kg/m ²)	86.5	71.2	64.3	48.0	28.3	3.4	0.7	0.9	2.9	27.4	46.6	78.8

Kaynak: Şanlıurfa Meteoroloji Müdürlüğü, 2019.

Geçmişte Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde iklim şartları, ana hatları ile bugünkü Akdeniz iklimi özelliklerinin yağışlı şekline benzemektedir. Bu özellikler itibarıyla Akdeniz Bölgesi'nde görülen iklime birebir benzemediği, özellikle yağış miktarı konusunda önemli farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır (Kahraman ve Dağlı, 2010: 133). Yağışın yıl içindeki dağılışı Akdeniz iklimi yağış rejimine benzese de M.Ö. 10.000-7000 yıllarında yağış miktarının günümüzden daha fazla olduğu söylenebilir. Nitekim Sözer (1984: 15) çalışmasında; 'En düşük sıcaklık derecelerinin ve yağışların kış mevsiminde toplanması, buna karşılık yaz mevsiminin sıcak ve kurak geçmesi, yağış konusundaki bazı yerel farklılaşmalara rağmen, ana çizgileri ile bölgede Akdeniz tipi bir yağış rejiminin varlığını ortaya koyduğunu' belirtir. Bölgede inceleme yapan Ardel'e göre de (1961: 140) Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, iklim bakımından çevre bölgelerden farklı bir iklim karakteri görülür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Akdeniz ikliminin bozulmuş bir tipi vardır ki bunu De Martonne, 'Suriye İklimi' olarak tanımlar. Bu iklim tipi Akdeniz ikliminin kontinental bir şekli olup, bölgenin güney-güneydoğusuna doğru gidildikçe aşamalı bir şekilde önce karasal ve sonra çöl iklimine geçişten bahseder. Yine Neolitik dönem fosil kalıntıları incelemesinde bitki topluluklarının yoğun olduğu ve nem oranının günümüzden yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum bile tek başına yağışın günümüzden daha fazla olduğunu gösterir. Bu bağlamda araştırma alanının Paleolitik sonu Neolitik kültür devresi başlarında günümüzden daha yağışlı bir iklim yaşadığı anlaşılr.

3.1.3. Toprak

Viranşehir ve çevresindeki alanlarda makro ölçekte iki farklı toprak türüne rastlanır. Bu topraklara ilişkin şehrin güney kesimlerinde, organik madde ve fosfor oranı düşük, kil oranı yüksek kırmızımsı kahverengi topraklar hâkim iken, kuzey kesimlerinde rengi biraz daha koyu gri ya da siyahımsı bazaltik topraklar vardır. Kuzeydeki toprak renginin siyaha yakın olmasında ana kaya olan bazaltın koyu (siyahımsı) rengi etkili olmuştur.

Viranşehir'de özel şartların oluşturduğu mikro ölçekteki alanlarda farklı özellikte topraklara da rastlanmaktadır. Bu alanların başında genelde çukur yerler ve akarsu vadi tabanları gelmektedir. Buralarda killi veya siyah renkli alüvyal topraklara rastlanmaktadır. Bu alanlardaki toprak renklerinin koyu olmasında rüzgâr ve suyun etkisi ile taşınmış, mineralce zengin özelliğe sahip topraklar olması etkilidir. Şehrin kuzeyinde bulunan bazaltik topraklar çok verimlidir ve bu özellik Neolitik devirlerde gür bitki tür ve çeşit varlığına işaret etmektedir. Diğer taraftan Karacadağ eteklerinde küçük gruplar halinde yer alan relikt (kalıntı) bitkiler de

bu yargıyı destekler niteliktedir (Ardel, 1961: 145). Bilhassa mevsimlik akarsular boyunca yer alan alüvyal topraklardan Neolitik dönemlerde insanlar oldukça faydalanmışlardır. Nitekim bu toprakları insanlar hayatlarını sürdürmek için tarım ve hayvancılıkta kullanmışlardır. Bu bağlamda araştırma alanı toprak yapısında hâkim olan tür, kırmızımsı kahverengi topraklardır.

3.1.4. Hammadde

İnsanların en temel ihtiyaçlarından biri de barınmadır. Eski çağlardan bu yana insanlar çeşitli barınma şekilleri geliştirmişler ve bunu yaparken de doğal ortamın kendisine sunmuş olduğu imkânlardan yararlanmışlardır. Önceleri ormanlarda devam eden hayat, buradan mağaralara taşınmış ve daha sonraki dönemlerde de değişik barınak şekilleri kullanılmaya başlanmıştır (Tunçdilek, 1988: 6). İlk olarak ağaç kovuklarının mesken olarak kullanılmasından sonra doğal barınaklar olan mağaralara taşınan yaşam biçimi bu mağaraların insan eliyle değiştirilmesi ile yeni bir boyut kazanmıştır (Tolun Denker, 1977: 71). Bu nedenle en baştan beri insan ve doğal ortam arasında sıkı bir ilişki başlamış, barınak yapımı için elverişli hammaddenin bulunduğu alanlar insanların yerleşme yeri tercihlerini etkilemiştir. Barınak yapımı için elverişli kayaçların hangileri olduğu insanlar tarafından keşfedilmiş, zamanın tekniğine uygun olarak barınaklar inşa edilmiştir. Bununla birlikte yerleşmenin kurulumu için mesken yapımına elverişli hammaddenin bulunduğu yerler, tek başına yeterli değildir. Ancak diğer şartların da uygun oluşuyla tercih edilen alanlar olabilmektedir.

Şehrin ilk kuruluş yerinin seçilmesinde rol oynayan önemli faktörlerin başında gelen barınak ve alet yapımı için elverişli hammaddenin varlığı, Sefertepe Neolitik yerleşmesini diğer mekânlardan daha cazip kılmıştır. Yerleşmenin kurulduğu alan ve çevresinde kireç taşlarının olması, özellikle yapay mağara (oyuk) yapımı için gerekli şartların var olması yerleşmede kolaylık sağlamıştır. Kireç taşların şekillendirilip işlenmeye elverişli oluşu, yerleşmede kullanılan temel yapı malzemesinin kireçtaşı olmasına neden olmuştur. Bunun yanında ilk yerleşme yerinin güney kesimlerinde yer alan bazalt taşlar da önemli bir hammadde kaynağı oluşturmuştur. Kireçtaşları içinde bulunan çakmak taşlar da kesici-delici aletlerin yapımı için uygun hammadde kaynağıdır. Neolitik insanı hem kendini koruyacak bir takım kesici aletler yapmış hem de günlük ihtiyaçlardan kaynaklanan araç-gereç yapımını bu kayaçları kullanarak elde etmiştir (Güzel, 2009: 115).

Viranşehir günümüz arazisi olan ikinci kuruluş yeri kuzeyinde sert andezit, bazalt, obsidyen gibi volkanik taşların fazlaca yer alması bölgede yaşamış insanlar için önemli bir araç-gereç hammaddesini oluşturmuştur. Neticede avcı/toplayıcı/göçebe kültür nedeniyle insanlar uygun maddelerin olduğu yerleri de bilinçli olarak tercih etmişlerdir. Diğer taraftan şehrin güneyindeki kireç taşı arazi barınak yapımı için uygun hammaddeyi oluşturduğu ve tarihsel süreçte insanların pek çok ihtiyacını karşılamış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca o dönem gür bitki örtüsü de araç-gereç-alet yapımında önemli bir hammadde kaynağını oluşturur.

Neticede Viranşehir ve çevresinde yaşayan topluluklar Neolitik devirlerden beri barınak ve alet yapımı için gerekli sert andezit, bazalt, obsidyen taşlar ile kireç taşı hammaddesinin bol bulunduğu bir alan üzerinde yaşamışlardır. Zaten o dönem insanının en temel ihtiyaçlarından biri olan araç-gereç ve barınak yapımı, var olan bu zengin doğal hammadde kaynaklarından temin edilmiştir. Bu sebeple de Viranşehir'in hem ilk hem de ikinci kuruluş yeri tehlikelere açık yerler olmasına rağmen, yine de tercih edilen mekânlar olarak tarih boyunca kullanılmıştır (Bulut, 2006: 32-35).

3.1.5. Flora ve Fauna

Araştırma alanı Viranşehir'de flora ve fauna kültür dönemleri olan Paleolitik, Neolitik, Mezolitik ve Kalkolitik devirlerde kurulan yerleşmeler üzerinde son derece etkili olmuştur. Öyle ki Viranşehir'in, bahsi geçen kültür dönemlerinde günümüzden daha yağışlı bir geçiş iklimi etkisi altında olduğu görülmektedir. Ayrıca yılın büyük bir kısmında iklimin ılıman geçmesi nedeniyle doğal orman bitki örtüsüne bolca rastlamak mümkün olmaktadır. Zaten Viranşehir'in kuzey kesimlerinde Karacadağ'ın bulunduğu alanda günümüzde bile yer yer relikt (kalıntı) meşe (Quercus) ormanlarına rastlanması da bundan ileri gelmektedir (Ardel, 1961: 145). Ayrıca gür ormanlara bağlı olarak bölgede hayvan varlığının tür ve çeşitleri de gelişmiş ve oldukça yoğun canlı varlığı ortaya çıkmıştı. Neolitik insanı da yarı yerleşik ve çoğunlukla avcı-toplayıcı-göçebe bir yaşam şekli sürdürdüğünden bu gür bitki örtüsü ve hayvan varlığı yaşam şekli açısından önemli bir kaynak oluşturmuştur.

Netice itibarıyla şehrin hem ilk kuruluş yeri olan Sefertepe Neolitik yerleşme alanının hem de ikinci kuruluş yeri olan günümüzdeki yerinde flora fauna tür ve çeşitliliğin bol olması, insanların yer seçimini rastgele yapmadıklarını göstermektedir. İklimin uygunluğu, su kaynaklarının yeterliliği doğal olarak bu yerleşme kuruluş şartlarını ortaya çıkarmıştır.

Akarsu yatakları boyunca uygun koşullar altında gelişen flora fauna özellikleri de önemli bir yaşam sahasını doğal olarak oluşturmuştur. Neolitik devir insanları bütün bu canlı varlığı ve uygun ortam neticesinde yaşam alanı olarak bu çevreyi seçmiştir. Diğer taraftan pek çok bitki ve hayvan türünün Karacadağ çevresinde halen yaşıyor olması ve günümüzde de pek çok kalıntılara ulaşılması, bitki ve hayvan çeşitliliğinin Neolitik, Mezolitik ve Kalkolitik kültür devrelerinde araştırma alanında da yeterli düzeyde olduğuna işaret eder.

3.2. Beşerî Coğrafya Faktörleri

Yerleşmelerin kurulup gelişmesinde fiziki faktörler kadar beşerî faktörlerin de etkisinin göz ardı edilmemesi gerekir. Özellikle insanların bir mekâna yerleştikten sonra o yerin varlığını devam ettirebilmesi ve gelişmesinde beşerî coğrafya faktörleri büyük rol oynar (Atalay, 2005: 122; Tümertekin ve Özgüç, 2002: 226). Bu bağlamda araştırma alanının günümüzde varlığını sürdürdüğü yerde gelişimine etki eden başlıca beşerî faktörler içerisinde ulaşım, tarım, güvenlik ve Neolitik kültürlerin varlığı yer almaktadır.

3.2.1. Ulaşım

Viranşehir, kuruluş yeri itibarıyla tarih boyunca önemli nüfus barındıran şehirlerin arasında yer almıştır. Öyle ki Mezopotamya-Anadolu istikameti ile Asya-Avrupa güzergâhındaki kervanların uğrak noktası konumunda olmuştur. Burası hem bir konaklama alanı hem de ticaret yeri olarak kurulmuş ve gelişimini sürdürmüştür. Şehrin ilk kuruluş yeri olan Akkese (Hanefiş) Mahallesi Sefertepe Neolitik yerleşmesi sonradan gelişen ticaret yollarına uzak kalması nedeniyle eski önemini yitirmiş ve günümüzdeki yerine doğru şehir yer değiştirmiştir.

Nitekim şehirler de yaşayan bir varlık gibi daha elverişli koşulları olan, değişen şartlara uyumlu mekânlara doğru gelişme göstermesi son derece doğaldır. Ayrıca günümüzdeki kurulduğu yer de fiziki coğrafya şartları itibarıyla Sefertepe Neolitik yerleşme sahası özelliklerini aratmayacak niteliklere sahip olmasından yer değiştirmede çekici etki yapmıştır. Beşerî coğrafya özelliklerinin ikinci kuruluş yeri seçiminde çekici unsur olması, şehrin sonraki dönemlerde varoluş çizgisini etkilediği de muhakkaktır. Ulaşım, tam bu noktadan hareketle

şehrin gelişimini önemli derecede etkilemiştir. Önceleri bağlantı yolu üzerinde olup kervanlara ev sahipliği yapması, sonraki zamanlarda ise bulunduğu yerin hâkim medeniyetlerin etkisiyle zayıflayıp güçlenmesi etkisiyle kentsel gelişim inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Avantajları olduğu kadar olumsuz özellikleri de olan kavşak kent olma özelliği sık sık istilalar, savaşlar ve siyasi değişimler nedeniyle tarih boyunca şehrin gelişiminde duraklama, kesinti ve gerilemelere neden olmuştur.

Cumhuriyetin ilanından sonra ilk zamanlar şehrin gelişimi, yeni sınırların çizilmesi ve eski hinterlandından ayrılmış olmasının da etkisiyle yavaşlamış, bir süre ulaşım ve buna bağlı sosyo-ekonomik hayatta ciddi gelişme emareleri görülmemiştir. Ancak ülke genelinde motorlu araçların yaygınlaşmasıyla Viranşehir'de de ulaşım da hareketlenme başlamıştır. Çevre şehirlerdeki üretime bağlı gelişmenin yükselişi ile Viranşehir'de ulaşımın gelişimi hız kazanmıştır. Günümüzdeki şehir yapısı 1950'li yıllardan itibaren kademeli olarak artmaya devam etmiştir. Irak-Türkiye arasında Şırnak-Silopi'ye Habur sınır kapısının açılması ve 1970'li yıllarda ilk asfalt yolun ilçe genelinde yapılmasıyla ulaşımın gelişimi önemli olmuştur. Ülke genelinde motorlu taşıt kullanımının artması, gelişen ulaşım sistemleri arasından karayolu ulaşımının tercih edilmesi gibi nedenler Habur sınır kapısından petrol ithalatını artırmış ve Viranşehir E-90 (D-400) karayolu üzerinden tankerlerle taşıma faaliyetleri ivme kazanmıştır. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında üretilen mal/mamül ve tarım ürünlerinin Habur sınır kapısı üzerinden Irak ve diğer Ortadoğu ülkelerine ticareti de buradan yapılmaya başlanmıştır. Ülke genelinde zaman zaman yaşanan, bölgeyle birlikte Viranşehir'i de etkileyen siyasi istikrarsızlıklar ve terör olaylarının olumsuz etkilerine rağmen ulaşımın gelişmesi devam etmiştir. Diğer taraftan 2012 yılından itibaren Viranşehir'i de içine alacak şekilde çift (duble) yolların kullanıma açılmasıyla ulaşım zaman/maliyet yönünden rahatlamış, yük ve yolcu taşımacılığı eskiye göre yoğunlaşmış, üretilen mal/mahsulün pazarlaması kolaylaşarak ticaret canlanmış ve şehir günümüzdeki şekline evrilmiştir. Aynı zamanda çift (duble) yolun hizmete alınması, Viranşehir üzerinden yapılan transit ulaşımı da geliştirmiş ve şehrsel fonksiyonlar çeşitlenerek önceleri sınırlı sayıda olan konaklama, dinlenme ve yakıt ikmal tesislerinin sayısını da günümüzde artırmıştır. Ulaşımın bağlı kentsel gelişme, ulaşım altyapısının iyileşmeye devam etmesi ölçüsünde, sosyo-ekonomik hayattaki iyileşme ve büyümeyle doğru orantılı olarak halen sürmektedir.

3.2.2. Tarım

Neolitik devirden Sanayi devrimine kadar dünyadaki ekonomik faaliyetlerin kaynağını tarımsal etkinlikler oluşturmaktaydı. Tarım, Paleolitik kültür devresindeki avcılık-toplayıcılık faaliyetinden sonra Neolitik devirde başlayan ve insanlığın yapmış olduğu en eski ekonomik faaliyettir. Neolitik devirde tarımla beraber yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte, insanların yaşam şekillerinde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. İnsan gruplarının toprakla kurmuş olduğu ilişki, Neolitik devir ile beraber başlamıştır (Tunçdilek, 1985: 13). Bu dönemde bir yandan çeşitli hayvanlar evcilleştirilerek beslenmeye başlanmış, diğer yandan da özellikle buğday ve arpa başta olmak üzere birçok tarım ürününün tohumu ekilerek ürün elde edilmiştir. Tarımsal faaliyetin yapılması için gerekli olan temel şartlardan biri de tarımın yapılabilmesi için verimli arazilerin varlığıdır. İklim ve su kaynaklarının elverişli olması yanında verimli tarım arazilerinin bulunduğu alanlar insan topluluklarını kendine çekmiştir. Bu verimli toprakların olduğu alanların başında akarsu kenarı ovalar gelmektedir. Tarih boyunca sahip oldukları elverişli özellikler nedeniyle verimli alüvyal ovalar her zaman çekici özellikleriyle tanınmıştır

(Tolun Denker, 1977: 29). Neolitik devirden itibaren kalabalık nüfusu bünyesinde toplamaya başlayan bu alanlar halen cazibelerini korumaktadır.

Viranşehir'in ilk ve ikinci kuruluş yerlerinde tarih öncesinden beri yaşayan topluluklar, mevsimlik akarsu yakınlarında yaşamışlar ve toprağı işleyerek tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlardır. İlk zamanlar insan gücü ile dar alanlarda, sonraları hayvan gücü kullanımı ile geniş alanlarda yapılan tarım, ilerleyen zamanlarda daha fazla nüfusa yetebilecek şekilde yapılmaya başlanmıştır. Öyle ki bölgede ve araştırma alanında tarımsal faaliyetler, fazla iş gücü gerektirdiğinden zamanla sadece tarımla uğraşan büyük aileler tarafından yapılır hale gelmiştir. Suya yakın mevsimlik akarsu kenarlarında ve kaynak suları çevresindeki dar alanlarda sulu tarım ve suyu seven ürünler yaygınlaşmış, diğer kurak yerlerde ise kuru tarım öne çıkmıştır. Bu uğraşlar takas yöntemiyle ticari faaliyetlere de olumlu katkı sağlamıştır. Cumhuriyetin ilanına kadar Viranşehir gelişimine bu özellikler ile devam etmiştir. Sonraki zamanlarda teknolojinin gelişmesine bağlı yeraltı suları da sondajlarla daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. 1950'den sonra kademeli olarak tarımda insan ve hayvan gücü kullanımı azalmaya başlamış traktör, biçerdöver gibi motorlu araç kullanımının yaygınlaşması ile de tarımsal üretim artarak şehrin gelişiminde katkı yapmaya devam etmiştir. Bölge genelinde olduğu gibi Viranşehir özelinde de halkın temel besin maddelerinden biri olan tahıllar ve benzer yetiştirme koşullarına sahip diğer ürünlerin kuru tarım yöntemiyle öncelikli olarak yetiştirilmesi, ürün arzının güvenliği ve her yıl artan oranlarda yetiştirilmesini zaruri kılmıştır. Bu özellik çiftçinin her yönden desteklenmesini beraberinde getirmiş, bu da tarımın gelişmesini hızlandırmıştır. 2020 yılına kadar Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) bünyesindeki barajların büyük ölçüde tamamlanması ile birlikte sulama kanallarının Viranşehir'e doğru ulaşması ölçüsünde yakın gelecekte tarım, sulu tarım ve tarıma bağlı diğer faaliyetlerin Viranşehir ve çevresinde daha da gelişeceğini göstermektedir. Sulu tarımın fazlalaşmasıyla birlikte gelecekte katma değeri yüksek ürün üretiminin artacak olması, tarımın hem Viranşehir hem ülke ekonomisine katkısını artıracaktır.

3.2.3. Güvenlik

İlk insandan günümüze kadar geçen sürede, insanlık yaşamını sürdürebilmek için uygun bir yer bulma çabası içerisinde olmuştur. İnsanlar yaşayabileceği yeri seçmek için yaptığı araştırmalarda, göz önünde bulundurduğu özelliklerden biri de can güvenliğinin sağlanabilmesidir (Göney, 1977: 19). Tarih boyunca can güvenliğinin sağlanabildiği mekânlar, dönemlere göre değişiklikler göstermiştir. Bunda teknolojik, ekonomik, askeri ve siyasi faktörler önemli rol oynamıştır. Bu özellikler bakımından iyi şartlara sahip olan toplumlar önemli bir güce kavuşmuşlar ve doğal yönden korunaklı olan yerlerden uzaklaşıp daha aşağılara ve ovalık alanlara inip buralarda yerleşme kurmuşlardır. Zamanının teknolojik ve ekonomik imkânlarını kullanarak yeni savunma sistemleri geliştirmişlerdir. Bunlar arasında kaleler, hendekler ve şehir surları sayılabilir. Fakat bu savunma sistemlerinin varlığına rağmen, kaleler özellikle savunulması kolay, alınması zor olan tepelik, sarp ve önemli dikliklerin bulunduğu alanlarda inşa edilmişlerdir. Bu nedenle doğal şartlar güvenliğinin sağlanmasında önemli faktörlerden biridir. Teknolojik olanakların yeni savunma sistemleri geliştirmeye elvermediği ya da bu imkânların bulunmadığı dönemlerde yeryüzünün korunaklı alanlarından faydalanma yerleşmelerin güvenliği açısından en önemli faktör olmuştur. Günümüzün gelişmiş teknolojik imkânlarına rağmen savunma sistemleri hâlâ büyük ölçüde doğal şartların etkisi altındadır.

Neolitik devir insanları öncelikle çevrede bulunan vahşi hayvanlara karşı güvenliğini sağlama endişesi taşımıştır. Bu nedenle de genellikle ağaç kovuklarını ve doğal mağaraları kullanmışlardır. Doğal mağaraların bulunmadığı yerlerde de kendisi kayaları oyarak oyuklar/yapay mağaralar inşa etmişlerdir. Önceleri vahşi hayvanlara karşı güvenliğini sağlama ihtiyacı hisseden insanlar, sonraki dönemlerde insan sayısının artması ve bunu takiben kabileler şeklinde diğer toplulukların ortaya çıkması ile diğer insanlara karşı da can güvenliğinin sağlanması ihtiyacını hissetmeye başlamıştır. İnsanoğlunun ekonomik faaliyetlerinin çeşitlenmesinin sonucunda ortaya çıkan kabile ve akraba toplulukları ile diğer insan topluluklarının ortaya çıkmasıyla topluluklar arasında çatışmalar baş göstermiştir. Bunun sonucunda daha büyük bir güvenlik sorunu ortaya çıkmış, göçebe ve yarı göçebe topluluklar tam yerleşik hayata geçerlerken can güvenliklerini sağlayabilecekleri uygun yerler bulma çabası içerisine girmişlerdir. Neolitik devir ve öncesinde genelde çevreye hâkim olan tepelik alanlara yerleşilmiş, tepelik alan olmaması durumunda korunaklılığı nedeniyle oyuk ve mağaralar tercih edilmiştir. İnsanların fiziki çevrenin elverişli özelliklerini kullanarak can ve mal güvenliklerini dış saldırılara karşı temin etmeleri fiziki güvenlik olarak ifade edilebilir (Şahinalp, 2005: 40).

Viranşehir için de yer şekillerinin sade ve düz olması, doğal çevredeki hâkim yer şeklinin alçak plato görünümünde olması, güvenliği sağlayabilecek yüksek dağlık alanların yeterince bulunmaması önemli bir sorundu. Bu nedenle o günlerdeki yaşam tarzına uygun olarak doğal akarsu vadileri ve buralarda varsa doğal mağaralar yoksa oyuklar/yapay mağaralar yaparak kullanmışlardır. Bu şekilde hem her türlü riskte güvenliklerini sağlamaya çalışmışlar hem de sosyal hayatlarını bu özelliğe göre şekillendirmişlerdir (Kürkçüoğlu ve Karahan Kara, 2005: 28). Viranşehir'de tarihin en eski çağlarından beri güvenlik maksadıyla kullanmış başlıca doğal mağara ve oyukların genel özellikleri şu şekildedir.

Akkese (Hanefiş) Mağaraları

Viranşehir-Şanlıurfa yolunun 15.km'sinde Kırılık (Gavurhori) Mahallesi'nin 5 km güneyinde, Akkese (Hanefiş) Mahallesi içerisinde Sesik (Tırasik) mevsimlik akarsuyu vadi kenarındaki kayalara oyulmuş mağaralar yer alır. Sefertepe Neolitik yerleşmesi olarak da bilinen bu tarihi alan Viranşehir'in ilk kurulduğu yer olarak değerlendirilmektedir. Neolitik insanının yerleşik hayata geçişte barınak amaçlı ve güvenlik maksadıyla bir kısmı doğal olan bu mağaraların bir kısmını da kendisi oyarak oluşturduğu anlaşılmaktadır. Sonraki Mezolitik ve Kalkolitik devirlerde de insanların bu oyuk ve mağaraları kullanmaya devam ettiği, mağara içerisindeki semboller ve izlerde görülmektedir. Dört ayrı bölümden oluşan mağarada içinde sonraki dönemlerde (Roma dönemi) inançları gereği ibadet maksatlı yapılmış tapınak şekilli ibadet bölmeleri bulunmaktadır. Bu mağaraların genel yapısı ve şekli göstermektedir ki Neolitik devir insanları hem güvenlik hem de temel ihtiyaçlarını kolayca karşılayıp yaşamlarını sürdürmek için bu mağaraları oluşturup kullanmışlardır. Sefertepe Neolitik yerleşmesi olarak ifade edilen ve arkeolojik kazı çalışmalarıyla da tespit edilen bu yer, Viranşehir'in ilk kuruluş yerini oluşturmaktadır (Foto 2a; 2b). Burası M.Ö. 10.000-7000 yılları arasına ait ilk yerleşme sahası özelliği taşır (Şekil 4). Bu oyuk ve mağaraların sonraki dönemlerde de dini maksatlar ve yerleşme yeri olarak farklı insan toplulukları tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca Akkese oyuk ve mağaralarının Neolitik insanların yaşaması için elverişli bir mekân olarak öne çıkmasında, güney-güneydoğu yönünden küçük tepelerle korunmuş olması (Şekil 5), dönem insanların diğer ihtiyaçlarına yönelik bitki hayvan tür ve çeşitliliğine sahip olması ve araç gereç yapımında kullanılan dayanıklı hammadde bazalt taşların varlığı da

etkilidir. Nitekim Şanlıurfa Göbekli Tepe'nin bilinen en eski yerleşme yerlerinden biri olması ve Tıfındır Tepesi'nin Şanlıurfa'nın ilk kuruluş yeri olarak öne çıkması da benzer sebeplerle olmuştur (Schmidt, 2007: 16; Şahinalp, 2006: 116). Viranşehir için de Sefertepe Neolitik yerleşmesinin tarih öncesi yerleşme yeri ve ilk kuruluş alanı olarak dikkat çekmesinde benzer faktörlerin etkili olduğu görülmektedir.

Foto 2: a) Akkese (Hanefiş) Mağaraları Girişi Güney Görünümü, b) Akkese (Hanefiş) Mağaraları Girişi Doğu Görünümü

Yüceler (İlye) Mağaraları

Yüceler (İlye) mağaraları, şehrin batısında Şanlıurfa-Viranşehir karayolunun 5 km güneyinde yer alır. Neolitik devir sonrasında yaşamış olan insan topluluklarının bu mağara ve oyukları yaşam alanı olarak kullanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü mağara içi ve çevresinde yapılan çalışmalarda bölgede yaşayan insan topluluklarıyla mağaranın kullanıldığı zamanın örtüştüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca mağaranın mevsimlik akarsu kenarında kurulmuş olması, su ihtiyacını giderme isteğinden kaynaklandığını gösterir. Güvenlik şartları elverişliliği ve bitki örtüsünün varlığı da insanları kendine çekmiştir. Tamamen zamanın tehlikelerinden korunmak ve güvenilir bir ortamda yaşama kaygısıyla kullanılmış olan Yüceler (İlye) mağaraları, Neolitik insan topluluklarının ihtiyaçlarını karşılayacak özellikleri taşımaktadır. O dönemlerde mağaraların hemen yanında suyun varlığı, suya bağlı bitki ve hayvan topluluklarının çevrede bol olması, güvenlik açısından avantajlı konumu gibi nedenler insanları küçük gruplar halinde bu oyuk ve mağaralarda yaşamaya itmiş, buraları cazip mekânlar haline getirmiştir (Kürkçüoğlu ve Karahan Kara, 2005: 56).

Yüceler (İlye) oyuk ve mağaralarının Neolitik devirde ve sonrasında kullanılan diğer mağaralardan farklı olan şekil özelliği, içerisinde daireye benzer biçimde odalardan oluşmasıdır. Bir mağara oyuğundan diğerine geçişte engeller yapmışlardır. Konumu ve ihtiyaçlara yetmesi nedeniyle bu oyuk ve mağaralar daha sonraki zamanlarda Romalılar tarafından da aktif olarak kullanılmıştır. Bu nedenle pek çok Neolitik devire ait insan izleri sonradan bölgede yaşamış olan insanlar tarafından tahrip edilmiş ve çoğu somut veriler günümüze kadar ulaşamamıştır.

Yolbilen (Hüfdemal) Mağaraları

Yolbilen (Hüfdemal) oyuk ve mağaraları, günümüzde Viranşehir'e en yakın konumda olan mağaradır. Ceylanpınar yolu üzerinde, Sağırlar Mahallesi'ne 500 metre mesafededir. Curcup (Cırcıp/Duali) mevsimlik akarsuyunun vadi yamaçlarında oyulmuştur. Güvenlik kaygısı nedeniyle sıralar halinde, akarsu yatağının her iki yamacında yer alır. Mağaraların bulunduğu

mekânların Neolitik devir sonrası grupların yaşamını sürdürmesi açısından diğer oyuk ve mağaralar gibi elverişli konumdadır. Ayrıca güvenlik kaygısı, bitki-hayvan tür ve çeşitlerinin bol olması, su kaynağının varlığı gibi nedenlerle insanlara daha fazla yaşam imkânı sunmuştur. Bu özellikler Yolbilen (Hüfdemal) oyuk ve mağaralarını, tarih öncesinde yaşamış insanlar için elverişli yaşam adacığı haline getirmiştir. Daha sonraki dönemlerde de buranın farklı din ve inanca sahip topluluklarca kullandığı oyuk/mağara içi şekillerden anlaşılır. Tarih öncesi topluluklara ait pek çok iz ve şeklin ise diğerlerinde olduğu gibi günümüze kadar silinip kaybolduğu görülmektedir.

3.2.4. Neolitik Kültürlerin Etkisi

Arkeolojik kazılar ve saha çalışmaları göstermiştir ki Viranşehir'in ilk kuruluş yerinde farklı avcı toplayıcı özellikte, toprağı kısmen işlemeye başlayan Neolitik kültürler yaşamış ve hepsinin bu yöreye kattığı farklı tarihi kültürel değerler olmuştur (Kürkçüoğlu, 2000: 29). Çanak, çömlek, su kanalları, el eşyası gibi tarih öncesi bulgular Neolitik devirde insanların ihtiyaçlarına yönelik bir takım alet araç-gereç kullanarak yaşadığının göstergeleridir. Şanlıurfa doğusundaki Göbekli Tepe'de Paleolitik devir (Kürkçüoğlu, 2002a: 95-108; Schmidt, 2007: 12-19), Viranşehir batısındaki Sefertepe Neolitik yerleşme sahası kazı noktalarında Neolitik devir kültür izlerinin olması (Çelik, 2008: 6; Kürkçüoğlu ve Karahan Kara, 2005: 57; İdikurt, 2003: 53-55) o dönem yaşam şekillerinin gelişmişliğini ve birbirleriyle olası ilişkilerine işaret etmektedir. Bütün bunlar araştırma alanı ve yakın çevresinde kültürel zenginliğin ulaştığı boyutlara ve üzerinde durulması gereken kadim bir medeniyetin varlığına delalet eder (Güzel, 2005: 69-76). Ancak bu zengin kültürel mirasa rağmen çalışma alanı olan Viranşehir'de Neolitik kültürlerle ilgili arkeolojik araştırmalar yetersiz kalmıştır. Özellikle şehrin Neolitik'te ilk kurulduğu alan olan Sefertepe Neolitik yerleşmesi, ikinci kuruluş alanı olan günümüzdeki sahada ve diğer tarih öncesi yerleşmelerden Eyüp Nebi ve Telgoran ören yerleri ile Kasr-ül Benat (Kızlar Sarayı) Harabesi yerleşmelerinde detaylı arkeolojik çalışmalar yapılması geçmiş kültürlerin aydınlatılması açısından önemlidir. Arkeolojik çalışma ve araştırmaların bahsi geçen mekânlarda yetersiz kalması nedeniyle Viranşehir'de hangi Neolitik devir kültürünün ne kadar süre ile yaşadığı kesin olarak bilinmemektedir.

Ayrıca Viranşehir'in ikinci kuruluş yeri günümüzde varlığını sürdürdüğü saha ve çevresi sonraki dönemlerde defalarca istila ve savaşlarla tahrip edilmiştir. Günümüze gelinceye kadar sürekli yağma, istila gibi yıkıcı faaliyetlere maruz kalması nedeniyle pek çok kalıntı ve buluntular da çok önceleri tahrip edilmiş ve günümüze ulaşamamıştır (Güzel, 2005: 69-76; İdikurt, 2003: 56; Kürkçüoğlu ve Karahan Kara, 2005: 95-96). Yakın tarihte bilinçsizce yapılan tahribatlar da buna eklenmiştir. Bu ve benzeri nedenlerle Neolitik devir kültürleri ile ilgili öncesi/esnası/sonrası bilgi, bulgu ve kalıntıların önemli bir kısmı gün yüzüne çıkamamıştır.

4. SONUÇ

Yerleşme tarihi açısından incelendiğinde Viranşehir, Türkiye'nin en eski şehirlerinden biridir. Viranşehir'in, Mezopotamya'da kurulmuş diğer yerleşmeler gibi eski ve köklü bir geçmişe sahip olduğu yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Öyle ki arkeolojik araştırmalar, şehrin bulunduğu alanda en eski yerleşmenin günümüzden 10.000 yıl önce (M.Ö. 10.000-7000 arasında) şehrin 15 km batısında Kırılık yerleşmesinin 5 km güneyinde yer alan Akkese (Hanefiş) Mahallesi yakınlarındaki Sefertepe Neolitik yerleşme sahasında, Sesik/Trasik mevsimlik akarsuyu kenarındaki mağara ve oyuklarda başladığına işaret eder.

Viranşehir'in ilk kurulduğu Sefertepe Neolitik yerleşme sahasında devam etmeyip günümüzdeki yerine taşınmış olduğu görülmektedir. Bu durumun temelinde, ilk yerleşme yerinin, sonraki dönemlerde hayati önem taşıyan kervan yolları ana güzergâhına uzak kalması nedeniyle mekânın cazibesini zamanla yitirmesi gösterilebilir. Bu nedenle şehir, ikinci kuruluş yeri olan, insanlar için sonradan cazip hale gelen kervan yolları yakınındaki benzer fiziki ve beşerî coğrafya özellikleri taşıyan günümüzdeki yerine kurulmuştur. Ayrıca yeni yer seçiminde ticaret kadar insanların sosyal etkileşim ihtiyacı ve komşu kültürlerle temas halinde olma isteği de etkili olmuştur.

İlk kuruluş yerinin yakın çevresindeki yerleşme alanlarıyla birlikte bilhassa Göbekli Tepe yerleşme bölgesine konum olarak yakınlığı (55 km) bu alanın yerleşme yeri olarak seçiminde dönem insanların ilişkisi içerisinde olabileceğini göstermektedir. Nitekim avcı-toplayıcı Paleolitik devrenin sonlanması ve toprağın işlenerek ilkel tarım koşullarının başladığı kısmen yerleşik hayata geçişin görüldüğü Neolitik kültürlerin varlığı, yukarı Mezopotamya'nın bu bölümünde ciddi bir yaşam alanı oluştuğunu göstermektedir. Ayrıca buna diğer koşullarla birlikte insanların sosyal yaşam isteği ve ihtiyaçlarını birlikte karşılama güdülerini eklenmiş ve Neolitik devirden günümüze kadar insanların bir arada yaşama arzusu kendini hissettirmiştir.

Viranşehir'in kuruluş ve gelişmesinde etkili olan coğrafi faktörler elbette tek başlarına etkili olmamıştır. Her iki kuruluş yeri seçiminde de bahsedilen şartlar ve birbirleriyle olan ilişkileri, şehrin kurulduğu alanların insan yaşamı için elverişli yerler olduğunu göstermektedir. Şehrin Neolitik devirden itibaren günümüze kadar gelişip büyüyerek gelmesi de belirtilen fiziki ve beşerî coğrafya özelliklerinin mekânsal avantajını ortaya koymaktadır. Araştırma alanında yapılan çalışmalar, Viranşehir'de Neolitik devire kadar uzanan kadim medeniyet emarelerinin varlığını göstermiştir. Ancak bu medeniyetin iz ve kalıntıları istila, tahribat ve savaşlar gibi tarih boyunca süregelen pek çok nedenle günümüze ulaşamamıştır.

KAYNAKLAR

- Ardel, Ahmet, (1961), "Güneydoğu Anadolu'da Coğrafi Müşahedeler", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 21, s.140-148, Ankara.
- Atalay, İbrahim, (2005), Genel Beşerî ve Ekonomik Coğrafya, 4. Baskı, Meta Basım Matbaacılık, İzmir.
- Aytaç, Ahmet Serdar; Çağlak, Savaş; Bozdağ, Esennur; Çiftçi, Cuma, (2014), "Karacadağ'da (Şanlıurfa-Diyarbakır) Kış Turizmi Potansiyelini Belirleyen Fiziki Coğrafya Etmenleri", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt: 9, 5 Mayıs 2014, s.293-305.
- Benek, Sedat, (2008), Viranşehir İlçesinde Doğal ve Beşerî Kaynakların Tespiti ve Kalkınma Planlamasına Yönelik Öneriler, Viranşehir Belediyesi Bilimsel Kültür Yayınları No:2, Elif Matbaası, Şanlıurfa.
- Benek, Sedat, (2012), "GAP Bölgesi'nde Tarımsal Faaliyetlerin Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu", Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı: 26, İstanbul.
- Bulut, Faik, (2006), "Döngüsel Hayatlar: Karacadağ Kürtleri", Atlas Dergisi, Sayı: 154 (Ocak 2006), İstanbul.
- Bulut, Faik, (2007), "Viranşehir, Viran Hazine", Atlas Dergisi, Sayı: 169 (Nisan 2007), İstanbul.

- Çelik, Bahattin, (2008), “Arkeolojide Urfa (Arkeolojik Araştırmalar Işığında Urfa)”, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şehir Kitaplığı Dizisi:50, Baskı-Cilt: Fsf Printing House, <http://www.urfakultur.gov.tr/Eklenti/53822,arkeolojide-urfapdf.pdf?0> s.1-187, İstanbul.
- Demir, Ekrem, (2004), “Kâhta’nın Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri”, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 24 Sayı: 21, s.227-247, Ankara.
- Devlet Su İşleri, (2002), Harran Ovası Hidrolojik Etüt Raporu, s.18-22, Ankara.
- Diyarbakır Salnameleri, (1999), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, (Haz., Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul, C:1-5, Diyarbakır.
- Elmastaş, Necmettin; Şahinalp Mehmet Sait; Günel Veysi, (2011), “Bitlis İli Köy Adlarına Coğrafi Açından Bir Yaklaşım”, VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (03-07 Ekim 2011), Bitlis.
- Göney, Süha, (1977), Şehir Coğrafyası, Yerleşme Coğrafyası, Cilt I, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2274, Coğrafya Enstitüsü Yayını, No: 91, İstanbul.
- Günel, Veysi; Şahinalp, Mehmet Sait; Güzel, Abdulkadir, (2011), “Coğrafi Ortamın Şehrsel Mekân Adlarına Etkisi: Şanlıurfa Şehri Örneği”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(1): 463-508, Gaziantep. <http://sbe.gantep.edu.tr>, ISSN: 1303-0094.
- Günel, Veysi, (2012a), “Mardin İlinde Verilen Göçün Akım Yönündeki Değişimi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 23, ISSN: 1307-9581, s.248-275.
- Günel, Veysi, (2012b), “Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Verilen Göçün Akım Yönü”, The Journal of Academic Social Science Studies, Volume:5, Issue:5, October 2012, s.105-127.
- Günel, Veysi; Altuğ, Fatma; Şahinalp, Mehmet Sait, (2017), “Türkiye’deki İdari Taksimattaki Değişimin İl Nüfuslarına Etkisi”, TİDSAD. Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of Turk & Islam World Social Studies, Yıl: 4, Sayı: 13, Eylül 2017, s.100-112.
- Günel, Veysi, (2018), “Şırnak İlindeki Zorunlu Göçlerin (2014-2017) Nüfusun Bazı Göstergelerine Etkisi”, ASOS, The Journal of Academic Social Science, Yıl: 6, Sayı: 82, Kasım 2018, s.151-167.
- Gürel, Nafiz; Teoman, M. Şener; Potoğlu, Saadet; Ünsal, Yurdakul; Akbulut, İbrahim; Turan, A. Yaşar, (2000), Şanlıurfa İli Yakın Çevresinin Arazi Kullanım Potansiyel Haritası Projesi, MTA Jeoloji Etütleri Dairesi, Ankara.
- Gürgen, Gürcan, (2002), Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin İklimi, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Yay. No: 12, Diyarbakır.
- Güzel, Abdulkadir, (2005), Şanlıurfa İli Yerleşmeleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, s.69-76, Ankara.
- Güzel, Abdulkadir, (2009), "Tarih Öncesi Bir Yerleşme Olan Şanlıurfa’nın Kuruluşuna Etki Eden Coğrafi Faktörler", Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:19, s.108-129, İstanbul.
- İdikurt, Hasan, (2003), Geçmişten Günümüze Viranşehir, Mersin, İbem Ajans.

- Kahraman, Seyit Ali; Dağlı, Yücel, (2010), *Evliya Çelebi -Seyahatname-*, Yapı Kredi Yayınları, Cilt 4, İstanbul.
- Kaplan, Fatih, (2017), *Viranşehir İlçesinin Nüfus Gelişimi ve Özellikleri (1927-2015)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.
- Kürkçüoğlu, Cihat, (2000), *Harran Yollarının Buluştuğu Kent*, Şurkav Yayınları, Ankara.
- Kürkçüoğlu, Cihat, (2002a), *Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, Kazılar ve İl Sınırları İçindeki Sit Alanları*, Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir, Şurkav Yay. (26), s.95-108, Ankara.
- Kürkçüoğlu, Cihat, (2002b), *Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış*, Şurkav Yayınları, Ankara.
- Kürkçüoğlu, Cihat; Karahan Kara, Zuhul, (2005), *Adım Adım Viranşehir*, Viranşehir Kaymakamlığı Kültür ve Turizm Yayınları, Şanlıurfa.
- Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (M.T.A), (2002), *Basılı Jeoloji Haritaları*, Şanlıurfa/Viranşehir,P.No: N43, Ankara. <https://www.mta.gov.tr/v3.0/hizmetler/jeoloji-haritalari>
- Mateos, Urfalı, (1962), *Urfalı Mateos Vakayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.: Hrant D. Andreasvan), Türk Tarih Kumu (TTK) Yay., Ankara.
- Schmidt, Klaus, (2007), *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (Çev.: Rüstem ASLAN), İstanbul.
- Sözer, Ahmet Necdet, (1984), "Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış", *Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı: 2, s.8-30, İzmir.
- Şahinalp, Mehmet Sait, (2005), *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Şahinalp, Mehmet Sait, (2006), "Şanlıurfa Şehrinin Kuruluşuna Etki Eden Etmenler", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, s.105-127, İstanbul.
- Şahinalp, Mehmet Sait; Günal, Veysi, (2016), "Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri Üzerinde Terör Olaylarının Etkisi", *ASOS (Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi) The Journal of Academic Social Science*, Yıl: 4, Sayı: 37, s.30-42.
- Şanlıurfa Meteoroloji Müdürlüğü, (2019), *Viranşehir İstasyonu Veri Tabanı, 1960-2018 Sıcaklık ve Yağış Aylık Ortalamaları*, Şanlıurfa.
- Tunçdilek, Necdet, (1985), *Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı*, İstanbul Üniversitesi, Yay. No: 3279, İstanbul.
- Tunçdilek, Necdet, (1988), *Dünya Nüfus Dinamiği*, İstanbul Üni. Yay. No: 3501, İstanbul.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (2020), *Türkiye İstatistik Kurumu Şanlıurfa-Viranşehir Nüfus Verileri, 1927-2019*, Ankara.
- Tümertekin, Erol; Özgüç, Nazmiye, (2002), *Beşerî Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Tolun Denker, Bedriye, (1977), *Yerleşme Coğrafyası*, İstanbul Üni. Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul.